4-SINF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA BADIIY MATN ASOSIDAGI IJODIY TOPSHIRIQLARNING METODIK IMKONIYATLARI

To'xtaxo'jayeva Shaxnoza Muhammadumar qizi
Ziyokor International school
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23172674

Annotatsiya. Maqolada badiiy matn asosidagi ijodiy topshiriqlarning metodik imkoniyatlari O'zbekistonda boshlang'ich ta'limidagi mazmuniy islohotlar, milliy adabiy ta'lim an'analari va o'qish–yozish integratsiyasi bilan bog'liqlikda tahlil qilinadi. Badiiy matnni ijodiy qayta ishlashning personaj nuqtayi nazarini almashtirish, matndagi mazmuniy bo'shliqlarni to'ldirish, janrlararo o'zgartirish va milliy-madaniy mazmunni yangi vaziyatda ifodalash kabi mexanizmlari yoritiladi. Ijodiy topshiriqning rivojlantiruvchi imkoniyati uning nomi yoki tashqi shakliga emas, o'quvchi bajaradigan mazmuniy va nutqiy harakatlarga bog'liqligi asoslanadi. O'zbekiston maktablari uchun bunday topshiriqlarni loyihalashda adabiy til, hududiy tajriba, milliy qadriyatlar va o'quv-metodik ta'minotning o'zaro muvofiqligi muhokama qilinadi. Nazariy tahlil asosida topshiriqlarni ishlab chiqish va o'quvchilar ijodiy mahsulotlarini o'rganishga doir metodik tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, ijodiy topshiriq, o'qish savodxonligi, matn transformatsiyasi, milliy-madaniy mazmun, personaj nuqtayi nazari, janrlararo o'zgartirish, o'qish–yozish integratsiyasi.

O'zbekiston boshlang'ich ta'limida badiiy matn bilan ishlash mazmunini takomillashtirish o'quvchining asarni tushunishi, uning til va obraz xususiyatlarini anglashidan foydalanib mustaqil nutqiy mahsulot yaratishiga imkon berishi lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan konsepsiyada tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan [1]. Ushbu yo'nalishning o'qish darslariga tatbiqi matn ustidagi faoliyatni mazmuniy izlanish va mustaqil ifodalash bilan boyitishni talab qiladi.

2022-yil 11-maydagi PF-134-son Farmonda Milliy o'quv dasturini joriy etish, zamonaviy darsliklardan foydalanish va o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini ta'minlash asosiy yo'nalishlar sifatida belgilangan [2]. Mazkur vazifalar o'rtasidagi metodik bog'liqlik shundaki, o'quv materialining yangilanishi o'quvchi bajaradigan harakatlarning ham yangilanishini talab qiladi. Badiiy matn asosidagi topshiriq faqat voqealar ketma-ketligini eslashga yo'naltirilgan bo'lsa, matnning obrazli tafakkur, nutqiy tanlov va mustaqil mazmun yaratishga oid imkoniyatlari to'liq ishga tushmasligi mumkin. Bu mulohaza mamlakatdagi barcha darslarning amaldagi holatiga berilgan baho emas, topshiriqlarni loyihalashga oid metodik muammoni ifodalaydi.

UNICEFning O'zbekistondagi o'quv dasturi islohotlariga oid 2026-yil 26-fevraldagi axborotida tayanch savodxonlikni mustahkamlash bilan birga, ijodkorlik, muammolarni hal qilish va hamkorlikni rivojlantirish yo'nalishlari qayd etilgan [3]. Mazkur yo'nalishdan kelib chiqib, 4-sinf o'qish savodxonligi darsidagi ijodiy topshiriqni o'qilgan asar mazmunidan yangi ifoda yaratishga o'tishni ta'minlovchi vosita sifatida talqin qilish mumkin. Bunda o'quvchi matndagi axborotni tanlaydi, uning aloqalarini qayta tashkil etadi va muayyan kommunikativ maqsadga mos ifodalaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tezisning maqsadi badiiy matn asosidagi ijodiy topshiriqlarning mazmuniy mexanizmlarini aniqlash hamda ularni O‘zbekiston boshlang‘ich ta’limi sharoitiga mos loyihalash imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Tadqiqotda rasmiy hujjatlar, milliy metodik adabiyotlar va o‘qish–yozish munosabatiga oid tadqiqotlar maqsadli tanlanib, qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar nazariy-metodik xulosalar shaklida taqdim etiladi; ular pedagogik tajribada tasdiqlangan ko‘rsatkichlarni ifodalamaydi.

O‘zbek boshlang‘ich ta’lim metodikasida ijodiy qayta hikoyalashga oid muhim asoslar mavjud. K. Qosimova va hammualliflarning “Ona tili o‘qitish metodikasi” darsligida personaj tilidan qayta hikoyalash, matnni ijodiy to‘ldirish, so‘z bilan tasvirlash va sahnalashtirish kabi ish turlari yoritilgan [4]. Ushbu metodik merosni zamonaviy o‘qish savodxonligi vazifalari bilan bog‘lashda o‘quvchi aynan qanday mazmuniy o‘zgarish amalga oshirayotganini aniqlashtirish zarur. Masalan, hikoyani birinchi shaxsdan uchinchi shaxsga o‘tkazish asosan grammatik o‘zgarishga olib kelishi mumkin; voqeani boshqa personaj nuqtayi nazaridan bayon qilish esa uning bilimi, hissiyoti va manfaatini hisobga olishni talab etadi.

Shu asosda grammatik shaxsni almashtirish bilan nuqtayi nazarni almashtirishni farqlash muhim metodik masala hisoblanadi. O‘quvchi “men” o‘rniga “u” so‘zini qo‘llash bilan cheklansa, topshiriqning mazmuniy imkoniyati torayadi. Boshqa personaj nomidan yozishda esa “Bu qahramon voqeaning qaysi qismini ko‘rgan?”, “U nimani bilmagan?”, “U uchun qaysi holat muhim?” savollari tayanch bo‘lishi mumkin. Bunday savollar o‘quvchini hikoyadagi barcha ma’lumotlarni har bir personaj bir xil biladi degan tasavvurdan chiqarib, badiiy voqelikni turli pozitsiyalardan qayta qurishga yo‘naltiradi.

Ijodiy topshiriqlarning ilmiy asosini o‘qish va yozishning o‘zaro ta’siriga oid tadqiqotlar ham mustahkamlaydi. S. Graham va M. Hebertning meta-tahlilida o‘qilgan material haqida yozish matnni tushunishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan [5]. Ushbu natijadan kelib chiqadigan metodik xulosa shuki, yozma ijodiy ish o‘qishdan keyingi qo‘shimcha mashq bo‘lish bilan birga, asar mazmunini chuqurroq anglash vositasi sifatida ham loyihalanishi mumkin. Biroq meta-tahlil natijalarini har qanday ijodiy topshiriq yoki O‘zbekistonning muayyan sinfi uchun kafolatlangan samara sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas.

Badiiy matnni qayta ishlashda mazmuniy bo‘shliqni to‘ldirish alohida imkoniyat yaratadi. Asarda bevosita bayon qilinmagan suhbat, qahramonning qaror oldidagi o‘y-fikri yoki ikki voqea orasidagi qisqa holat ijodiy ish uchun material bo‘lishi mumkin. O‘quvchi bunday epizodni yaratishda mavjud voqealarning sababiy aloqalariga tayanadi. Topshiriqning mohiyati istalgan voqeani qo‘shishda emas, qo‘shilgan epizodning asardagi holatni tushuntirishga xizmat qilishidadir. Masalan, qahramon keyinchalik do‘stiga yordam bergan bo‘lsa, o‘quvchi bu qarorga olib kelgan ichki mulohazani yozishi mumkin. Natijada matndagi harakat bilan taxmin qilinayotgan motiv o‘rtasidagi munosabat ochiladi.

Janrlararo o‘zgartirish ham badiiy matn asosidagi ijodiy faoliyatning muhim shaklidir. Hikoyaning qisqa qismini dialog, kundalik yozuvi yoki xat shakliga aylantirish o‘quvchidan mazmunni yangi nutqiy vaziyatga moslashtirishni talab etadi. Xat uchun adresat va murojaat, kundalik uchun shaxsiy munosabat, dialog uchun navbatma-navbat nutqiy harakat zarur bo‘ladi. Demak, o‘quvchi bir xil mazmunning turli janrlarda qanday ifodalanishini amaliy anglaydi. Bu jarayon o‘qish savodxonligini nutqning maqsadi va shakli haqidagi tushunchalar bilan bog‘laydi.

O‘zbekiston ta’limi uchun bunday topshiriqlarning milliy-madaniy mazmuni alohida ahamiyatga ega. UNICEF saytida e’lon qilingan milliy o‘quv dasturiga oid tavsiyalarda ona tili va adabiyot kabi fanlarning mazmunini O‘zbekiston madaniy kontekstiga mos belgilash uchun madaniy savodxonlikni xaritalash yondashuvi taklif etilgan [6]. Mazkur tavsiyaning metodik ahamiyati milliy tushunchalarni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o‘zaro bog‘langan mazmun sifatida aniqlash imkoniyatidadir. Badiiy topshiriqqa tatbiqan mahalla, hashar, mehmondo‘stlik yoki hurmat tushunchalari personajlarning harakati va nutqi orqali ochilishi mumkin.

Milliy qadriyatni ijodiy matnda ifodalashda umumiy nasihat bilan badiiy ko‘rsatish o‘rtasidagi farq hisobga olinishi lozim. “Qahramon yaxshi bola edi” jumlasi tayyor bahoni bildiradi. Uning boshqalarga qanday yordam bergani yoki mas’uliyatni qanday bajargani tasvirlansa, bahoga asos bo‘ladigan vaziyat yaratiladi. Shu sababli “Mehribonlik haqida yozing” topshirig‘ini “Qahramonning mehribonligini uning ikki harakati va bir gapi orqali ko‘rsating” tarzida aniqlashtirish mumkin. Ushbu yechim tarbiyaviy mazmunni badiiy ifoda bilan bog‘laydi va o‘quvchidan tegishli detallarni tanlashni talab etadi.

Milliy folklor materiallari bilan ishlashda maqol mazmunini syujetga aylantirish muhimdir. Maqoldagi umumlashgan fikrni qahramon, vaziyat, harakat va oqibat orqali ifodalash o‘quvchining mavhum mazmundan aniq voqeaga o‘tishini ta’minlaydi. Bunda hikoya oxiriga maqolni majburiy qo‘shish shart emas; uning ma’nosi voqea rivojidan anglashilishi mumkin. O‘quvchi tanlagan syujet maqol mazmuniga qanchalik mosligini izohlashi esa folklor birligining yuzaki emas, mazmuniy o‘zlashtirilishini kuzatishga imkon beradi.

Badiiy tasvirni qayta yaratishda ham topshiriq aniq fikrlash harakatiga yo‘naltirilishi kerak. Tabiat tasviriga shunchaki ko‘proq sifat qo‘shish o‘rniga, o‘quvchidan manzaraning muayyan kayfiyatini ifodalovchi ikki detal tanlash so‘ralishi mumkin. Masalan, bir xil bog‘ manzarasini quvonchli va sokin kayfiyatda tasvirlash topshirig‘i so‘z tanlovi bilan hissiy ta’sir o‘rtasidagi aloqani ochadi. O‘quvchi detalning mavjudligini emas, uning badiiy vazifasini ham hisobga oladi.

Ijodiy yozuvni tashkil etishda tayyor mahsulotni talab qilishning o‘zi yetarli emas. S. Graham va hammualliflar tayyorlagan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini samarali yozishga o‘rgatish qo‘llanmasida yozish jarayonini turli maqsadlar uchun o‘rgatish, yozuvning asosiy ko‘nikmalarini rivojlantirish va yozuvchilar hamjamiyatini yaratish tavsiya etiladi [7]. O‘qish darsiga tatbiqan o‘quvchi kichik ijodiy matnni rejalashtirishi, yozishi va uning mazmunini aniqlashtirishi uchun tegishli o‘quv yordami zarur. Bunda matn ustidagi ish faqat imlo xatolarini tuzatishga qisqarib qolmasligi kerak.

Yozuvni jarayon sifatida o‘rgatish masalasi S. Graham va K. Sandmelning meta-tahlilida ham o‘rganilgan [8]. Ushbu tadqiqotning metodik ahamiyati ijodiy ishni bir martalik topshirishdan iborat faoliyat sifatida emas, matnni yaratish va qayta ko‘rib chiqish jarayoni sifatida tadqiq etish zarurligidadir. O‘zbekiston boshlang‘ich ta’limiga mos amaliy yechim sifatida o‘quvchining dastlabki matni bilan qayta ishlangan variantini solishtirish mumkin. Qahramonning harakati aniqroq ifodalanganmi, yangi detal mazmunga xizmat qilganmi, voqealar orasidagi uzilish bartaraf etilganmi kabi savollar matndagi rivojlanishni ko‘rsatadi.

O‘zbekiston maktablari uchun topshiriqlar bankini ishlab chiqishda hududiy va nutqiy tajriba farqlarini hisobga olish maqsadga muvofiq. Faqat bitta yashash muhitiga tayangan topshiriq ayrim o‘quvchilar uchun qo‘shimcha mazmuniy qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Shu sababli o‘quvchiga asardagi munosabatni o‘zi tanlagan tanish muhitda – maktabda, oilada yoki mahallada – ifodalash imkoniyati berilishi mumkin. Bunda barcha o‘quvchilar uchun umumiy talab voqeaning joyi emas, badiiy matndagi asosiy munosabatni yangi vaziyatda saqlab ifodalash bo‘ladi.

Nutqiy tajriba bilan adabiy til talabini uyg‘unlashtirish ham muhim metodik vazifadir. O‘quvchi g‘oyasini dastlab og‘zaki bayon qilib, keyin yozma shaklga o‘tkazishi mumkin. Personaj nutqidagi o‘ziga xoslik bilan muallif bayonidagi izchillik alohida tushuntiriladi. Bunday yondashuv o‘quvchining mazmunli g‘oyasini saqlagan holda, uni adabiy til vositalari orqali aniq ifodalashga xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Nazariy tahlil asosida ijodiy topshiriqni loyihalashning muhim birligi "matndagi tayanch – o'zgartirish harakati – yaratiladigan mahsulot" munosabati ekanligi taklif etiladi. Masalan, tayanch sifatida qahramonning qarori olinadi, o'zgartirish harakati sifatida boshqa personaj nuqtayi nazari tanlanadi, mahsulot esa qisqa kundalik yozuvi bo'ladi. Ushbu aniqlik o'qituvchiga topshiriqning maqsadini belgilash, o'quvchiga esa bajariladigan ishning chegarasini tushunish imkonini beradi. Model muallifning metodik taklifi bo'lib, uning amaliy qulayligi sinf tadqiqotida tekshirilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, 4-sinf o'qish savodxonligi darslarida badiiy matn asosidagi ijodiy topshiriqlarning imkoniyati matn mazmunini yangi nutqiy vaziyatda qayta tashkil etishda namoyon bo'ladi. Personaj nuqtayi nazarini almashtirish, mazmuniy bo'shliqni to'ldirish, janrlararo o'zgartirish va milliy qadriyatni voqea orqali ifodalash o'quvchining asarni anglashini nutqiy ijod bilan bog'laydi. O'zbekiston ta'limi sharoitida ushbu usullarni milliy metodik meros, adabiy tilni egallash va hududiy tajribalar bilan uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq. Keyingi tadqiqotlarda o'quvchilar yaratgan matnlarning mazmuniy izchilligi, personajga muvofiqligi va badiiy detallaridan foydalanish xususiyatlarini tahlil qilish orqali taklif etilgan yechimlarning samaradorligini aniqlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son Farmoni. 2022–2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida**.**
3. UNICEF Uzbekistan. Curriculum Reform Is Stepped Up in Uzbekistan. Unique National Uzbekistan Curriculum Aims to Reach 8.8 Million Learners**.** 26 February 2026.
4. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: Noshir, 2009. 352 b.
5. Graham S., Hebert M. Writing to Read: A Meta-Analysis of the Impact of Writing and Writing Instruction on Reading**.** Harvard Educational Review. 2011. Vol. 81, No. 4. P. 710–744.
6. UNICEF. Milliy o'quv dasturi doirasiga oid tavsiyalar. Ingliz tilidagi elektron material.
7. Graham S., Bollinger A., Booth Olson C., D'Aoust C., MacArthur C., McCutchen D., Olinghouse **N.** Teaching Elementary School Students to Be Effective Writers: A Practice Guide**.** NCEE 2012-4058. Washington, DC: Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education, 2012. Revised 2018.
8. Graham S., Sandmel K.The Process Writing Approach: A Meta-Analysis. The Journal of Educational Research. 2011. Vol. 104, No. 6. P. 396–407.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.